

موسیقی شعر حافظ

دکتر درّه دادجو

انتشارات زرباف اصل

تهران ۱۳۸۶

سرشناسه: دادجو درّه

عنوان و پدید آور: موسیقی شعر حافظ/درّه دادجو.

مشخصات نشر: تهران: زرباف اصل، ۱۳۸۵.

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۹۱۳۳۴-۰۰-۹

مشخصات ظاهری: ۳۷۶ ص.

وضعیت فهرست نویسی: فیا

یادداشت: کتابنامه به صورت زیرنویس.

موضوع: حافظ، شمس الدین محمد، - ۷۹۲ ق. - دیوان - - نقد و تفسیر.

موضوع: حافظ، شمس الدین محمد، - ۷۹۲ ق. - دیوان - - عروض.

موضوع: شعر فارسی - - قرن ۸ ق. - - تاریخ و نقد. PIR رده بندی کنگره: ۸ م ۱۶ د ۵۴۲۵

موضوع: موسیقی و ادبیات. رده بندی دیویی: ۱/۳۲۱۹۸ فا ۸

شماره کتابخانه ملی: ۴۶۸۶۸-۸۵ م

موسیقی شعر حافظ

دکتر درّه دادجو

انتشارات زرباف اصل

چاپ اول: تهران ۱۳۸۶

شمارگان: ۱۱۰۰ نسخه

ISBN:978-964-91334-0-9

Email: alibidjad@yahoo.com

طراح جلد: مینا فراهانی

لیتوگرافی و چاپ: غزال

مراکز پخش: تهران انتشارات زرباف اصل بیجاد ۰۹۱۲۱۸۶۶۵۵۸ - ۳۳۲۲۷۲۴۱

نشر و پخش علی تهران ۶۶۴۹۱۸۷۶ - ۶۶۴۹۱۲۹۵ شهرستان ها ۶۶۹۶۷۰۲۷

از استاد گرانقدر ، دکتر علی محمد حق شناس و رهنمودهای پر ارزش ایشان بسیار سپاسگزارم . راهنمایی های سودمند استاد فرهیخته، دکتر بیجن خان، کمک ارزنده ای، در به ثمر رساندن فصلی از این پژوهش بوده است.

نظریات ارزشمند استاد، داریوش پیرنیاکان در جهت حل مشکلات موسیقی در این پژوهش، جای قدردانی فراوان دارد.

از استادانی که به من موسیقی آموختند :

زنده یاد ، استاد محمود کریمی که محضرش درس اخلاق بود و معرفت ، سرکار خانم پریسا که مسیر هنر را برای زن ایرانی در راستایی تازه قرار داد و همچنین استاد عطاء جنگوک، استاد بهنام وادانی و استاد محسن کرامتی ، سپاسگزارم.

از دوست فرهیخته، محمد رضا یگانه دوست که زحمت برگردان چکیده متن انگلیسی اثر را متحمل گردیده اند، متشکرم.

همه ی عزیزانی که به نوعی در به سامان رساندن این اثر مرا یاری نموده اند همیشه به خاطر خواهم داشت:

پدرم که اولین درس شعر و ادب را از وی آموختم ، همه ی آموزگاران و همچنین تمامی دانشجویانم که خود نمی دانند چه نیروی شگرفی از عشق به سویم می فرستند ...
ودرپایان از علی بیجاد که زحمات نشر این اثر را صمیمانه بر دوش کشیده اند متشکرم.

فهرست مطالب

۱.....	یادداشت
۳.....	پیشگفتار
۷.....	مقدمه
۱۱.....	نگاهی به شعر و موسیقی
۱۷.....	موسیقی در سرزمین ایران
۳۳.....	عصر حافظ
۴۳.....	و اما حافظ ...
۴۹.....	نقش ادبی در زبان حافظ
۵۷.....	سبک حافظ
۶۱.....	نوع موسیقی حافظ
۶۹.....	حافظ آواز خوان
۷۷.....	موقعیت آواز در موسیقی
۸۷.....	موسیقی شعر
۹۷.....	جدایی ناپذیری شعر و موسیقی
۱۰۰.....	قافیه
۱۱۹.....	قافیه در شعر حافظ
۱۲۳.....	نقش موسیقایی قافیه در غزل حافظ
۱۳۳.....	ردیف
۱۳۹.....	ردیف در غزل حافظ
۱۴۹.....	ردیف های درخشان تر از قافیه
۱۵۰.....	ردیف موسیقی ساز است

پیشگفتار

دلیل پرداختن به چنین موضوعی را جز در کشف رازهای شاعرانه ی «حافظ» نمی توان یافت. زیرا عظمت وی، نه در بیان مضامین شگفت انگیز، که در چگونگی شگردهای وی در کاربرد زبان است و توجه به کیفیات «صورت» و «ساخت» در شعر حافظ، محور اصلی این پژوهش به شمار می آید و هدف اصلی در این پژوهش بررسی اشعار خواجه حافظ است از دیدگاه: روابط حروف و اصوات و کلمات با یکدیگر و تاثیرات متقابل آنها بر هم، انعکاس صداها و آواها، جنبه های بصری و سمعی آواها و واژگان، ریتم ها و اوزان غزل و ارتباطشان با مفاهیم و مضامین و «تفعیل» ها و چینش واژگان و خصوصیات نحوی کلمات و ترکیبات در غزل ...

در این مقال، سخن گفتن از موسیقی شعر - به طور اعم - با توجه به اثر ارزنده* دکتر شفیعی کدکنی، ضروری نمی نماید، ولی نظر به اهمیت این منبع پژوهشی ارزشمند، در فصول بسیاری از این تحقیق - خصوصا در فصول اولیه - مهمترین منبع ارجاعی متن قرار گرفته و بیشترین ارجاعات را به خود اختصاص داده است.

از انواع موسیقی بیرونی و کناری و درونی و معنوی، بیشترین تاکید در این تحقیق، بر موسیقی معنوی غزلیات حافظ است و از آنجا که یک الگوی موسیقایی قطعی در شعر وجود ندارد، ما نیز در شعر حافظ به یک الگوی «یک بار و برای همیشه» برخورد نمی کنیم زیرا قوانین زنجیره ای که در غزل وی باعث تنوع و تشخیص و تمایز موسیقایی شعر او شده، متغیرند و ممکن است آنچه عامل ساخت

موسیقی شعر در یک غزل او گردیده در غزل دیگر او عامل موسیقایی نباشد بنابراین در موسیقی معنوی شعر حافظ با قوانین قطعی و جزئی روبرو نیستیم زیرا اساساً «... نمی توان پیچیدگی اثر هنری را به گزاره های منطقی تقلیل داد».

اگرچه در مبحث «موسیقی شعر» - همین اثر حاضر - عواملی را که دستمایه این نوع پژوهش قرار گرفته است مشروحاً بیان گردیده ، اما یادآوری این مسئله لازم است که هر عاملی که در زبان شاعر منجر به تمایز و زیبایی در «فرم» و «ساخت» گردیده - اعم از انواع تناسب و تناظر ، ترکیب سازی ها و تکرارها و خصوصیات نحوی و صرفی ، کسره های اضافه ، برجسته سازی و سکوت و سکون ، ضمائر متصل و خصوصیات آوایی و زبانی - به مباحث پژوهش ما راه یافته و بحث یا فصلی را به خود اختصاص داده است .

برای بیان تفاوت و درجات موسیقایی اشعار ، غالب نمونه ها از دیوان خود «حافظ» انتخاب شده و با یکدیگر مورد مقایسه قرار گرفته اند.

در بخش «موسیقی شعر حافظ» سعی گردیده تا از محور مشهوری که بیشتر مورد استفاده ی شاعر قرار گرفته ، از هر بحر و وزن ، دو غزل به قصد ارزیابی دقیق ، انتخاب و مورد ارزیابی موسیقایی قرار گیرد. در این فصل برای دقت بیشتر پژوهندگان ، خط موسیقی نیز ضبط گردیده تا در صورت لزوم وزن شعری و وزن موسیقی با یکدیگر مقایسه گردند .

در مباحثی چون قافیه و ردیف نیز جهت سنجش درجات موسیقایی قافیه و ردیف ، غزل های هم بحر و هم وزن ، در دیوان خواجه مورد مقایسه قرار گرفته اند .

به هنگام گردآوری منابع پژوهش کوشش شده است تا از هر منبع معتبری که مدعی نظر و سخنی تازه و بکر باشد استفاده شود و در این رهگذر گاه بر حسب ضرورت از آثار شعر و نقد معاصرین نیز سود جسته ایم.

حضور علم عروض در این پژوهش تنها در جهت کمک به جنبه های موسیقی شعر است و جز در مواردی که نگارنده حرفی تازه در این مقوله داشته است از آن سخنی به میان نیامده و از تکرار مکررات تاحد امکان پرهیز گردیده است .

در این پژوهش ، نسخه « حافظ » قزوینی ، ملاک عمل قرار گرفته و موارد نادری را نیز که به حسب ضرورت به نسخه ی دکتر پرویز خانلری استناد گردیده با علامت (خا) در پایان مصرع نمایه گذاری شده است . حجم کثیری از غزلیات مورد نقد و بررسی در این اثر که در موضوعات مختلف موسیقی شعر حافظ، به آنها اشاره شده، برای سهولت کار خوانندگان، در فصل پایانی کتاب ضمیمه گردیده و شماره های سمت چپ غزلیات طبق شماره بندی نسخه مرحوم قزوینی است و اعداد سمت راست از شماره ی ۱ تا ۹۰ به ترتیب نقل در این پژوهش شماره گذاری شده است و در فهرست غزلیات پایانی کتاب نیز روند شماره گذاری بر اساس صفحات همین اثر درج گردیده است.

مقدمه

مقوله «موسیقی شعر»، که از جدیدترین مباحث، در مبانی جمال شناسی شعر فارسی به شمار می‌آید، نگاهی است تازه و بدیع به شعر که احتمالاً دریچه‌های نوینی را در قلمرو کشف رازهای زیبایی شعر کلاسیک فارسی بر پژوهشگر می‌گشاید و در این رهگذر، عرصه‌ی نامحدودی در حوزه ساخت و صورت و محتوی و آواشناسی و وزن و ردیف و قافیه و... مورد بررسی انتقادی قرار می‌گیرد و در نتیجه موسیقی شعر در بحثی ورای واژگان و اصطلاحات موسیقایی دیوان شعرا، به چالش کشیده می‌شود و مبانی تحقیقی جدی را فراهم می‌آورد.

در موسیقی شعر بحث بر سر کلماتی است که به «احساسات شاعر می‌آویزند و در آنها می‌خلند و آنها را دگرگونه می‌سازند و مسخ می‌کنند ...^۱» زیرا «حکم شعر حکم نقاشی و پیکر تراشی و آهنگسازی است.^۲» و شعر نیز مانند همه این هنرها به دنبال انقلابات درونی شاعر به ابداع می‌پردازد، اما، با ابراز واژگان، واژگانی وحشی و سرکش، خودسر و صیقلی نیافته که در دستان شاعر اهلی و رام و آرام می‌شوند و تراش می‌خورند ...

از آنجا که همه هنرها در پی آنند تا به موسیقی برسند، در لحظاتی که شاعر به مرحله‌ای از تناسب و هارمونی با محیط و هستی خویش می‌رسد، به نوعی موسیقی دست یافته است زیرا «یک سخنگوی عادی محاط به کلمات است [و] کلمات

ادامه و متمم حواس اوست ... سخنگوی عادی ، کلمات را از درون به کار می اندازد ، آنها را همانگونه حس میکند که تن خود را ... جسم کلام ، گرداگرد او را گرفته است و سخنگو به هستی آن درست وقوف ندارد . همانگونه که به هستی جسم خود مدام واقف نیست ... اما شاعر از زبان بیرون است ، کلمات را وارونه می بیند گویی که او از جبر زندگی بشر آزاد است [و مجبور نیست واژگان و روابط آنها را همانگونه ببیند که قراردادهای زبانی و اجتماعی و بشری به او تحمیل نموده اند] ... بنابراین ، با کلام خود چنان برخورد می کند که با مانعی ، [و] به جای آنکه اشیاء را نخست از طریق نامشان بشناسد ، گویی که در آغاز بی واسطه الفاظ، تماسی خاموش با اشیاء می یابد و سپس به سوی دسته ای دیگر از اشیاء که همان الفاظند رو می آورد ، آنها را لمس می کند ، می مالد ، می ورزد، می بوید ، در آنها درخششی خاص می یابد و کشف می کند که میان آنها با زمین و آسمان و آب و همه اشیاء آفریده و حادث پیوندی هست .^۱

یک شاعر راستین باید به مرحله « در موقعیت بودن » برسد . « در موقعیت بودن یعنی با جهان و مردم جهان ، در حال فعل و انفعال و تاثیر و تاثر بودن یعنی روابط متقابلی با جهان و با موجودات ذی شعور جهان برقرار کردن^۲ » و لحظاتی شعر به قلّه های رفیع موسیقی نزدیک می شود و سرانجام با آن یکی می گردد که کلمات « ... بر اثر تداعی های ساحرانه ی تناسب ... با هم جمع می شوند ، همدیگر را جذب می کنند ، دفع می کنند ، می سوزانند و اجتماع آنها ، واحد حقیقی شعر را ... به وجود می آورد^۳ ».

۱- ادبیات چیست / ژان پل سارتر / ترجمه ابوالحسن نجفی - مصطفی رحیمی / ۱۹

۲- ۱۹ / ..

۳- ۲۵ / ..

« شعر لحظه بازدم است که آدمی به خویش برمی گردد ... لحظه ی شاعرانه همیشه لحظه مکث است^۱ » لحظه ای که انسان در می یابد فراتر از روزمرگی ها نیز می توان سیر کرد و این نوع سیر، نوعی ارضای معنوی را به انسان هدیه می کند و دراین مقال ، هدف ما از موسیقی شعر حافظ ، دست یافتن به نیروی مرموز و ساحرانه ای است که در ارتباط واژگان یک بیت با یکدیگر و ارتباط بیت با کل غزل وجود دارد ... دست یافتن ، به همان نیروی پری واره ای که گهگاه نهفته و پنهان در لابلای اشعار وی نفس می کشد و گاه جسورانه حجاب می درد و هل من یزید می طلبد...

قدرتی که گاه به صدای بریط و رود بدل می شود و سرپنجه های رقص را از خود بی خود می کند و گاه « تفعیله » های آن نی ای آرام را در زنجیره های ابیات می نوازد و گاه صدای کوبش « دف » سکوت آرام نی اش را در هم می شکنند ...